

Zajímavý nález zlomku rukopisu z druhé poloviny 13. století s dvouhlasou hudební notací z okruhu pařížské katedrály Notre-Dame v kodexu V E 15

The discovery of a fragment of a musical manuscript from the second half of the 13th century with two-part staff notation from the Paris' Cathedral of Notre-Dame in the codex V E 15

PhDr. Renáta Modráková / Národní knihovna České republiky (National Library of the Czech Republic), Klementinum 190, 110 00 Praha 1, Czech Republic

Resumé:

Zpráva o nálezu unikátního fragmentu hudebního rukopisu z druhé poloviny 13. století s dvouhlasou hudební notací z okruhu pařížské katedrály Notre-Dame, nacházejícího se v nedávno zdigitalizovaném kodexu V E 15 zároveň přibližuje průzkum vlastnických vztahů ve středověkých rukopisech Národní knihovny ČR a procesy digitalizace rukopisných originálů.

Klíčová slova: rukopis, hudba, dvouhlasá notace, Notre-Dame, Nazarétská kolej, Karlova univerzita, fragment, medicus Thomas, knihovna

Summary:

The report on the discovery of a unique fragment of a musical manuscript from the second half of the 13th century with two-part staff notation from the Paris' Cathedral of Notre-Dame, located in the recently digitized codex V E 15, also presents a research on ownerships in medieval manuscripts of the National Library of the Czech Republic and the digitization of medieval manuscripts.

Keywords: manuscript, music, Notre-Dame Cathedral in Paris, NazarethCollege, Prague University, fragment, literature, medicus Thomas, library

V únoru tohoto roku došlo v historických fondech Národní knihovny ČR (dále také NK ČR) k zajímavému objevu. Drobná zpráva na internetu vyvolala mezi odborníky doslova bouři. Ukázala, že rukopisy z NK ČR mají ještě mnoho co říci, že, ačkoli byly v minulosti rámcově zpracovány, je stále možné v nich nalézt novinky. Že digitalizace není jen po všech stránkách náročným procesem, který archivuje a zpřístupňuje v digitální formě originály, ale že je současně otevírá širokému okruhu zájemců doslova z celého světa.

Jedinečný únorový nález je spojen s nepříliš nápadným rukopisem V E 15 (viz popis dále). Mezi deskami a základním korpusem kodexu se nachází zlomek rukopisu z druhé poloviny 13. století s dvouhlasou hudební notací z okruhu pařížské katedrály Notre-Dame. Význam zlomku spočívá nejen v tom, že jsou celosvětově známy jen tři další rukopisy s touto nejstarší dvouhlasou pařížskou notací, ale také tím, že objev sám o sobě se mohl podařit jen díky cílené digitalizaci. Objev uskutečnil Dominique Gatté, který se cíleně věnuje výzkumu hudebních rukopisů a notací v digitálních knihovnách celého světa. Zprávu publikoval na sociálních sítích a také na portálu projektu MMMO. V této krátké zprávě se zaměříme na problematiku fragmentů s přihlédnutím zejména k tomuto jedinečnému nálezu.

V rámci objektivitu je třeba říci, že rukopisné zlomky jako takové mají značný potenciál. Již v minulosti opakovaně posunuly naše znalosti o historii českého národa, literatury, dějin umění apod.¹ Jejich významu si jsou v současnosti vědomy všechny klíčové světové paměťové instituce spravující historické fondy. Zvláště v případě těch, které provedly rámcovou katalogizaci a uvolnily si ruce pro další výzkumné projekty a práce (Österreichische Nationalbibliothek ve Vídni, Staatsbibliothek v Mnichově, British Library v Londýně a mnohé jiné). Fragmenty jsou současně zpřístupňovány v klíčových digitálních knihovnách (viz pro Čechy *Manuscriptorium*², dále světově také *e-codices*³, *Manuscripta Mediaevalia*⁴ aj.). Fenomén fragmentů vedl i k celé řadě mezinárodních interinstitucionálních výzkumů, z nichž nejvíce viditelným je v poslední době zejména švýcarské *Fragmentarium*⁵. Tento projekt s přehledným portálem přináší komplexní informace k problematice rukopisných fragmentů a nabízí mnoho dobrých tipů pro jejich zpracování a obecné uchopení celé problematiky.

V českých zemích se systematickému výzkumu svých rukopisných fragmentů věnovalo zejména Oddělení rukopisů a starých tisků Knihovny Národního muzea.⁶ V této knihovně byla provedena systematická revize rukopisných zlomků, jejímž výsledkem byla řada publikací přinášejících podrobné zpracování jednotlivých fragmentů.⁷ U mnohých byla provedena revize dosavadních znalostí, mnohdy byly zlomky znovu popsány, následně zdigitalizovány a spolu s novými popisy zpřístupněny v rámci digitální knihovny *Manuscriptorium*.

V Národní knihovně ČR byla provedena revize rukopisných zlomků v letech 2005 až 2006 a jejím výsledkem byla drobnější publikace *Zlomky rukopisů v Národní knihovně České republiky*.⁸ Publikace se zabývá pouze samostatně umístěnými fragmenty, zcela ponechává stranou zlomky v rukopisných a tištěných originálech. Jejich významu jsme si přirozeně zcela vědomi. V okamžiku, kdy bude rámcově zkatalogizován celý rukopisný fond, bude možné přistoupit k podrobnějším popisům, mezi něž se bude primárně řadit popis zlomků v jednotlivých kodexech.

- 1 Například nálezy Alexandreidy, jedné ze středověkých rytířských skladeb, nebo tzv. latinský fragment Dalimila zakoupený v roce 2005 (XII E 17), popřípadě řada zlomků hornoněmeckých textů.
- 2 <http://www.manuscriptorium.com/> [cit. 2021-31-03].
- 3 <https://www.ecodices.ch/en> [cit. 2021-31-03].
- 4 <http://www.manuscripta-mediaevalia.de/#4> [cit. 2021-31-03].
- 5 <https://fragmentarium.ms/> [cit. 2021-31-03].
- 6 <https://www.nm.cz/knihovna-narodniho-muzea/oddeleni-rukopisu-a-starych-tisku#sbirky> [cit. 2021-31-03]. Nezapomeňme, že ve fondu této knihovny se nacházejí dobře známé fragmenty Rukopis královédvorský a Rukopis zelenohorský.
- 7 DRAGOUN, Michal a Jindřich MAREK. Rukopisné zlomky Knihovny Národního muzea: sbírky Adolfa Patery a Čeňka Zírta. Praha: Národní muzeum – Scriptorium, 2012; BRČÁK, Marek, Dalibor DOBIÁŠ, Michal DRAGOUN, Martina JAMBOROVÁ, Matěj MĚŘIČKA a Kateřina VOLEKOVÁ. Rukopisné zlomky Knihovny Národního muzea: signatura 1 A. Praha: Národní muzeum, 2014; BENEŠ, Jiří, Dalibor DOBIÁŠ, Michal DRAGOUN, Ota HALAMA, Markéta KLOSOVÁ, Iva LELKOVÁ a Matěj MĚŘIČKA. Rukopisné zlomky Knihovny Národního muzea: Signatury 1 B a 1 C. Praha: Národní muzeum, 2015; BROM, Vlastimil, Václav ČERMÁK, Michal DRAGOUN, Adéla EBERSONOVÁ, Ota HALAMA, Jindřich MAREK, Olga SIXTOVÁ, Kateřina SPURNÁ, Dmitrij TIMOFEJEV a Tamás VISI. Rukopisné zlomky knihovny Národního muzea. Signatury 1 D, 1 E a 1 G. Praha: Národní muzeum – Scriptorium, 2016; DRAGOUN, Michal. *Rukopisné zlomky knihovny Národního muzea. Signatury 1 K (dodatky ke sbírkám Adolfa Patery a Čeňka Zírta)*. Praha: Národní muzeum – Scriptorium, 2017.
- 8 MAREK, Jindřich a Renáta MODRÁKOVÁ. *Zlomky rukopisů v Národní knihovně České republiky*. 1. vyd. Praha: Národní knihovna České republiky, 2006.

Okolnosti popisovaného nálezu jednoznačně prokázaly značný dosah digitalizace pro postižení světového kulturního vývoje, transfer vědeckých poznatků mezi jednotlivými státy a otevření rukopisných sbírek doslova do celého světa. Systematická digitalizace v NK ČR probíhá od počátku nového milénia, přičemž přípravné práce byly podniknuty již na sklonku minulého století. Digitalizace se od samého počátku úzce propojila s tehdy nově vznikající digitální knihovnou *Manuscriptorium*. Ta ve svých raných fázích fungovala zejména jako databáze digitalizovaných rukopisů, aby se později stala suverénním virtuálním badatelským prostředím.⁹ Také v současnosti je digitalizace pokračujícím a neustále probíhajícím procesem s vysokými preferencemi v rámci činností Národní knihovny ČR. Díky digitalizaci je v současnosti zpřístupněna bezmála polovina středověkých rukopisů ze sbírek NK ČR. Každý rukopis byl také podroben novému revidovanému popisu.

Připomeňme si okolnosti nálezu zlomku. Základový rukopis byl v literatuře znám (viz Truhlářův popis v jeho *Catalogu*).¹⁰ Samotného zlomku si již dříve povšiml i Z. Nejedlý.¹¹ Během systematické digitalizace v rámci projektu VISK 6 byl rukopis na konci roku 2020 znovu popsán (viz popis Michala Dragouna v *Manuscriptoriu*), zdigitalizován ve spolupráci se soukromou firmou AiP Beroun a zpřístupněn na stránkách digitální knihovny *Manuscriptorium*.¹² Tam jej Dominique Gatté identifikoval a spojil s vývojem polyfonního zpěvu v okolí katedrály Notre-Dame ve svém projektu *MMMO Database* (k tomu dále v textu).¹³ Vzbudil zájem českých muzikologů specializujících se na středověké hudební rukopisy (Hana Vlhová-Wörner, Jan Ciglbauer).

Dominique Gatté působí v současnosti na Univerzitě ve Štrasburku, zaměřuje se na středověkou muzikologii, středověké rukopisy a gregoriánský chorál a digitální zpřístupnění hudebních rukopisů.¹⁴ Díky jeho aktivitě vznikl úspěšný projekt *MMMO (Medieval Music Manuscripts Online)*, který je ve své podstatě virtuální knihovnou hudebních zdrojů a který systematicky sbírá informace o notovaných rukopisech z latinského kulturního okruhu až do roku 1600, se zaměřením na notované zlomky v nenotovaných nebo částečně notovaných rukopisech.¹⁵ Projekt vznikl za významné spolupráce Jana Koláčka¹⁶.

Základový rukopis V E 15 obsahuje spis *Ruralia comoda* od Petra de Crescentiis. Petrus de Crescentiis (cca 1230/1235 – cca 1320) byl původem právník působící v Boloni.¹⁷ *Ruralia comoda* sepsal až po ukončení aktivního působení, někdy v letech

9 K digitalizaci a rozvoji rukopisů doporučujeme články Z. Uhlíře (nejen na stránkách časopisu *Ikaros*), příspěvky A. Knolla v různých zdrojích tištěných i rukopisných, popřípadě MODRÁKOVÁ, Renáta, a Tomáš KLIMEK, (eds.) *Cesta k rozmanitosti, aneb, Kavárenský povaleč digitálním historikem středověku: sborník příspěvků k životnímu jubileu PhDr. Zdeňka Uhlíře*. Praha: Národní knihovna České republiky, 2016.

10 TRUHLÁŘ, Josef. *Catalogus codicum manu scriptorum latinorum: qui in C.r. bibliotheca publica atque Universitatis Pragensis asservantur*. Pragae: sumptibus Regiae societatis scientiarum Bohemicae I, Pragae: sumptibus Regiae societatis scientiarum Bohemicae, 1905, č. 909, s. 373–374.

11 NEJEDLÝ, Zdeněk. *Dějiny husitského zpěvu*. Kn. 4, Táboří. 2. vyd., v ČSAV 1. vyd. Praha: ČSAV, 1955, s. 54.

12 http://www.manuscriptorium.com/apps/index.php?direct=record&pid=AIPDIG-NKCR__V_E_15_____0HICQYE-cs [cit. 2021-31-03].

13 <http://musmed.eu/source/105669> [cit. 2021-31-03].

14 <https://gregorian-chant.ning.com/profile/GATTE> [cit. 2021-31-03].

15 <http://musmed.eu/> [cit. 2021-31-03].

16 Bliže k jeho osobnosti <http://jankolacek.cz/domains/kolacek.org/> [cit. 2021-31-03].

17 Robert CALKINS, G. Piero de' Crescenzi and the Medieval Garden, in *Medieval Gardens*, ed. Elisabeth B. MacDougall, Dumbarton Oaks, 1986, s. 155–173.

1304 až 1309. Oblíbené dílo z oblasti agrikultury bylo hojně opisováno i následně tištěno.¹⁸ Rukopis uložený v NK ČR vznikl ve druhé čtvrtině 15. století v Čechách. Použitým psacím materiálem je papír (blíže popis filigránů v *Manuscriptoriu*). Text samotný je psán úhlednou a vypsanou pozdně gotickou minuskulou. Výzdoba se omezuje jen na jednoduché červené iniciálky. Místy je k výzdobě použit také modrý inkoust. Rukopis je vevázan do dřevěných desek potažených kůží. Ta je opatřena geometrickou výzdobou, tvořenou linkami. Po pěti puclách se dochovaly již jen stopy. Rukopis se nejspíše zapínal na řemínky s háčkovými sponami.¹⁹

Samotný fragment byl do kodexu vevázan jako přední a zadní předsádka. Evidentně se jedná o jednu složku rukopisu (jmenovitě dvě folia). Svoji velikostí kopírují základní korpus rukopisu. Psacím materiálem je v tomto případě pergamen. Textová část je psána zručným písařem užívajícím vyspělou formu raně gotického písma užívaného v oblastech západní Evropy (Francie) v průběhu 13. století, tedy podstatně dříve než v českých oblastech. Ve fragmentech se vyskytují působivé iniciálky typu *fleuronné* zdobené kombinací červeného a modrého inkoustu. V českém prostředí je sledujeme zejména ve 14. století. Písař použil pětlinkovou osnovu se základním klíčem C.

Zlomek obsahuje šest dvojhlasých skladeb (dvojhlasých zpracování mešních a hodinových zpěvů, například hymnus k Nanebevzetí Panny Marie),²⁰ které byly zkomponovány v okruhu nově budované pařížské katedrály Notre-Dame. Skladby byly komponovány pro dva až čtyři hlasy a poprvé v historii evropské hudby pracovaly s pravidelným rytmem a notovým zápisem. Jejich provádění muselo být velmi složité a určené jen pro výborné interprety.²¹ Význam nově objeveného fragmentu potvrzuje i to, že ze 13. století doposud známe jen tři rukopisy a několik drobných fragmentů s tímto typem repertoáru.²² Podle prvních muzikologických zhodnocení se nejedná o kompletní polyfonní skladbu, ale pouze o její fragmenty. Původní rukopis měl vzniknout rovněž v Paříži, přímo v okruhu katedrály Notre-Dame.

První otázkou je, jak se mohl ocitnout tento fragment v rukopisu V E 15. Víme, že rukopis byl sepsán v Čechách. Dokonce známe jeho objednavatele a majitele. Tím byl medikus Tomáš (medicus Thomas),²³ tedy student či bakalář lékařské fakulty středověké pražské univerzity.²⁴ Šmahel jej identifikuje s Tomášem (snad) z Bydžova, doloženým k roku 1415. Podle vlastnické poznámky ve sledovaném rukopise víme, že Tomáš byl spojen s Nazarétskou kolejí. Pravděpodobně se podařilo identifikovat i další rukopisy

18 Dále také rukopis I D 39 a VIII D 28 z přelomu 14. a 15. století, IV C 26 z roku 1390, VII C 8 z přelomu 14. a 15. století s četnými drobnými iluminacemi.

19 Více k rukopisu popis M. Dragouna na stránkách *Manuscriptoria*.

20 Blíže Hana Vihová-Wörner v *Katolický týdeník* 16. 3. 2021.

21 K popisu fragmentu byla použita tisková zpráva Národní knihovny ČR, sepsaná H. Vihovou-Wörner a J. Vojtíškem. Blíže <https://www.nkp.cz/aktuality/novinky-titulni-strana/unikatni-objev-rukopisu-v-nk> [cit. 2021-31-03]. Rozšířena byla o poznatky D. Gatté (viz citace výše).

22 Zejména dva rukopisy uložené v knihovně ve Wolfenbüttelu (první z roku 1230 určený pro katedrálu v St. Andrews ve Skotsku, druhý z poloviny 13. století nejspíše z Paříže), třetí pak ve Florencii (možná vzniklý na základě objednávky pro Ludvíka Svatého pro pařížskou Sainte-Chapelle roku 1248).

23 Blíže ŠMAHEL, František. *Die Prager Universität im Mittelalter: gesammelte Aufsätze*. Leiden: Brill, 2007, s. 157.

24 Viz vlastnická poznámka na předním předeštlí *Iste liber est Thome medici commoranti (sic) in Nazareth ante Betleheem Pragensis*.

v jeho vlastnictví.²⁵ Jednoznačně identifikovaný rukopis X H 19 pochází z první poloviny 15. století a obsahuje zajímavý komentář k Aristotelově dílu O duši (*Tractatus de Anima*).²⁶ Tímto jsou prozatím naše informace vyčerpány.

Mnoho informací nemáme ani k Nazarétské koleji a její knihovně. Nazarétská kolej byla založena v roce 1391.²⁷ Z její knihovny byly identifikovány spolehlivě jen některé rukopisy,²⁸ další identifikace jsou poněkud nejisté.²⁹ Ke konci 15. století měla knihovna této koleje mít kolem tří set svazků.

Je možné, že zmíněný Tomáš vlastnil jen dva (nebo možná čtyři) kodexy. Je možné, že knihovna Nazarétské koleje obsahovala pouhé jednotliviny. Ale spíše je pravděpodobné, že počty rukopisů v jejích sbírkách byly mnohem vyšší a prozatím nebyly podchyceny.

Nově určené rukopisy přinášejí příležitost k systematickému průzkumu provenienčních a vlastnických poznámek ve středověkých rukopisech ve fondech Národní knihovny ČR, který je v současnosti prováděn v Oddělení rukopisů a starých tisků.³⁰ Během průzkumu je prováděna revize stávajících informací (v tištěných i virtuálních katalozích), jsou nově identifikovány dosud neurčené rukopisy a doplňovány neúplné informace u dalších. Již dnes víme, že knihovny pražských univerzitních kolejí byly podstatně rozsáhlejší. Postupně se rýsují soukromé knihovny jednotlivců (nejen medika Tomáše). Výzkum probíhá poněkud pomalu, ale to je dáno náročným průzkumem. Ten vyžaduje vzít do ruky každý originál a číst každou, i nejdrobnější a nejmenší poznámku.

Průběžně také probíhá soustavná digitalizace středověkých rukopisů. V tomto případě jsou rukopisy nově popisovány. Navíc díky digitalizaci se každý digitalizovaný kodex otevírá čtenářům/badatelům z celého světa. Nedávno nalezený zlomek prokázal, že digitalizace i přes svoji finanční a časovou náročnost má jednoznačně smysl. Tam, kde selžou znalosti odborníků z domácích institucí, může přijít odborná pomoc zvenčí. Tam, kde odborník narazí na limity svých možností a znalostí, začínají možnosti jiného specialisty. Je možné identifikovat věci, kterých si čeští odborníci nemuseli všimnout. Navíc je možné porovnat rukopisy z různých knihoven mezi sebou. Je možné spojit fragmenty do původních zdrojových dokumentů (viz pokusy ve zmíněném *Fragmentariu*). Je možné revidovat a rekonstruovat roztržité knihovny a blíže analyzovat jejich skladbu. Je možné toho udělat ještě podstatně více.

Digitalizace a další konkrétní průzkumy jistě přinesou i další výjimečné nálezy. Ostatně při každém popisu, při každé digitalizaci dojde k objevu samotnému. Je identifikován, popsán a zpřístupněn rukopis, který vypovídá o kulturních dějinách našeho národa, o literatuře, psaní, umění a myšlení našich předků.

25 Nejistě další dva rukopisy určené u Šmahela III C 9 (Johannis Chrysostomi Homiliae XXXIV in epistolam ad Hebraeos, Sermones de animabus, Collationes de mortuis z 2. poloviny 14. století), ve kterých je uvedena vlastnická poznámka (*Crisostomus super Hebreos Thomaskonis medici*) a VII H 16 (Varii textus medici, Čechy, 1429) s vlastnickou poznámkou (*Liber Thomaskonis*). Šmahel jednoznačně ztotožňuje všechny uvedené Tomáše v jednu osobnost. Nejistota bližšího určení v případě těchto rukopisů je dána nejednoznačným zněním jména (Tomášek, ačkoli v jednoznačně identifikovaných Tomáš) a také odlišnou formulací samotné vlastnické poznámky.

26 Truhlář, *Catalogus* II, č. 1997, s. 117 (vlastnická poznámka: *Liber Thome medici*).

27 Blíže zejména ke knihovně také TOBOLKA, Zdeněk Václav: *Národní a univerzitní knihovna v Praze, její vznik a vývoj. I. Počátky knihovny až do r. 1777*. Praha: SPN, 1959, s. 18, 27.

28 Určité IV G 20, V E 8, V E 11, V E 15, V G 22, V H 31, VI F 15.

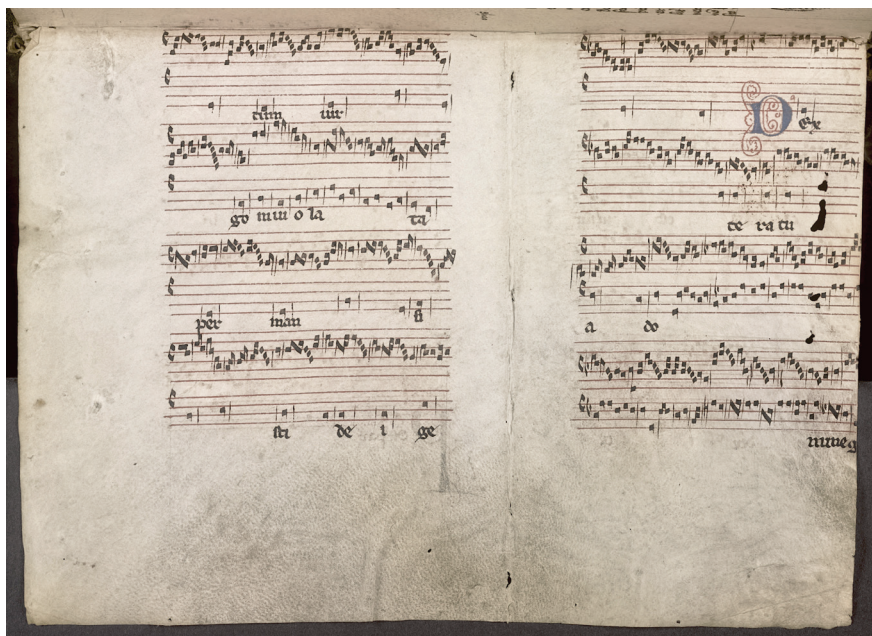
29 Nejistě V E 4a.

30 VaV oblast č. 1 (0132): Výzkum knižní kultury.

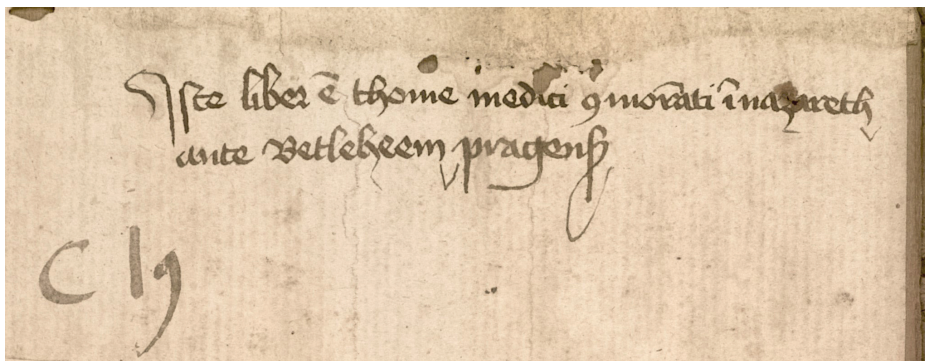
Možnosti dalších unikátních nálezů jsou lákavé. Nevíme, zda tím příštím bude opět nález muzikologický. Třeba bude z oboru filologie nebo umění nebo historie. S konečnou platností mohu konstatovat, že rukopisy ještě neřekly vše. Stále ještě v sobě skrývají neskutečná tajemství. I přes jejich stáří, které je v mnohých případech závratné a ohrožující, mají pro nás řadu novinek.

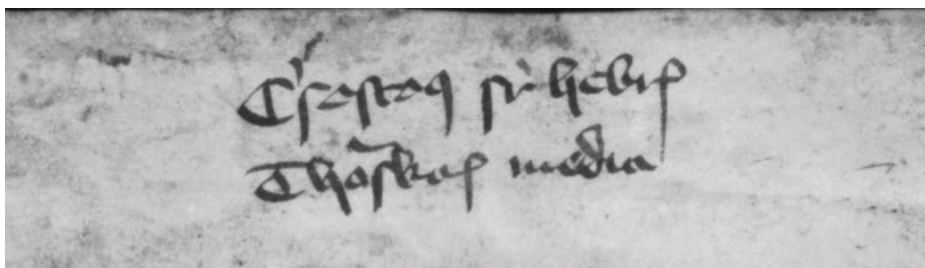
Obr. 1–2 V E 15 Fragment hudebního zlomku, zdroj: Historické fondy NK ČR

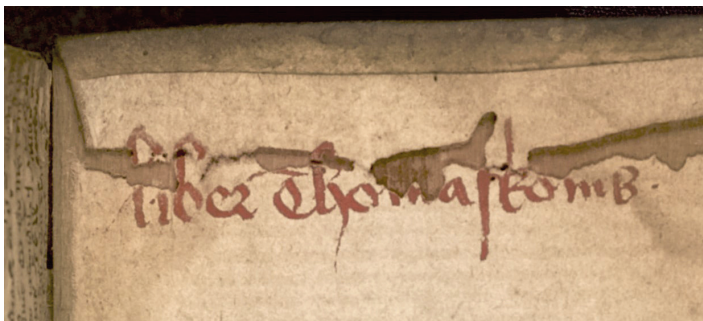
Obr. 3–4 V E 15 Fragment hudebního zlomku, zdroj: Historické fondy NK ČR

Obr. 5 V E 15 (přední přideštl) vlastnická poznámka medika Tomáše (*Iste liber est Thome medici commoranti (sic) in Nazareth ante Betleheem Pragensis*), zdroj: Historické fondy NK ČR

Obr. 6 III C 9 (Iz) vlastnická poznámka (*Thomaskonis medici*), zdroj: Historické fondy NK ČR

Obr. 7 VII H 16 (zadní přideštl) vlastnická poznámka (*Liber Thomaskonis*), zdroj: Historické fondy NK ČR

MODRÁKOVÁ, Renáta. Zajímavý nález zlomku rukopisu z druhé poloviny 13. století s dvouhlasou hudební notací z okruhu pařížské katedrály Notre-Dame v kodexu V E 15. *Knihovna: knihovnická revue*. 2021, **32**(1), 59–66. ISSN 1801-3252.